

AZERBAJCAN VE RUS KAYNAKLARINA GÖRE 1921 MOSKOVA-KARS ANTLAŞMALARI VE KUZEY AZERBAJCAN'IN TOPRAK BÜTÜNLÜĞÜ MESELELERİ

İSMAYIL MUSA*

Rusya tarafından himaye olunan Ermenilerin Kuzey Azerbaycan topraklarını ele geçirme politikası Sovyet döneminde de devam ettirildi. Rusya'nın Sovyet hükümetinin baskısı ve Azerbaycan yöneticilerinin beynelmilelciliği sayesinde topraklarımızın Nahçıvan ve Zengezur gibi bölgelerinin Ermenistan'a geçmesi beyan edildi.

Azerbaycan yönetimi tarafından Nahçıvan bölgesinin Ermenistan'a verilmesinin ilan edilmesine rağmen Nahçıvan konusu zamanın bir sıra iki tarafı ve uluslararası görüşmelerinde önemli yer tuttu. Ankara hükümetinin Dışişleri Bakanı Yusuf Kemal Bey, aynı şekilde Ali Fuat Cebesoy ve Rıza Nur'dan oluşan diplomatik heyet Moskova'ya giderek Şubat 1921'de Sovyetler Rusyası'nın Halk Dışişleri Komiseri Çiçerin'le görüşmelerde bulundu. Türkiye tarafı ister görüşmeler öncesi ve isterse de görüşmeler esnasında Nahçıvan'ın Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinde en yakın ve şimdilik tek bölge olması, bölgenin Moskova-Ankara diplomatik ilişkilerinde başlıca aracı rolü oynamasına bağlıydı.

Türkiye'nin her zaman ve özellikle de bu devirde Nahçıvan bölgesine büyük önem vermesini Faruk Sümer'in yazılarında da görebiliriz¹. F. Sümer görüşmelerin iştirakçısı Y. Kemal'in Moskova seferinden önce Mustafa Kemal Paşa'yla olan aşağıdaki konuşmasını özellikle gözler önüne seriyor: Kemal Paşa'yla olan aşağıdaki konuşmasına özellikle dikkat çekerek "elinizden geleni yapınız" cevabını vermiştir. Y. Kemal'in sohbetlerinden belli oluyor ki, görüşmelerde Nahçıvan tartışmaları uzamış, Stalin'in "Nahçıvan üzerinde neden bu kadar ısrar ediyorsunuz?" sorusuna da "orası Türk kapısıdır da ondan" cevabını almıştır. Moskova görüşmelerinde Nahçıvan'a bağlı tartışmalar ve diplomatik karşı durmalar ve görüşmeleri yürüten siyasi komisyo-

* Bakü Devlet Üniversitesi (Azerbaycan) Öğretim Üyesi

¹ *Seher* Gazetesi, 13 Mayıs 1992.

nun 10, 12 ve 14 Mart 1921 tarihli toplantılarının protokollerinde² de yansımıştır. Bu evraklardan görüldüğü gibi Mart'ın 10'unda yapılan toplantıda³ Türkiye heyeti böyle bir mevki destekliyordu: Nahçıvan nüfusunun Türk ordularını kabul etmesi paktı onun Türkiye'nin himayesi altında olmasını gösteriyor. Ama Türkiye bölge üzerindeki bu himayeyi Azerbaycan'ın üçüncü bir devlete hak tanımayacağına dair sorumluluk aldığı takdirde ona vermeye razıdır. Çünkü, yerli Müslüman nüfusa karşı önceleri baş gösteren saldırıların tekrarlanabileceği halde Türkiye'nin orduları kenarda kalamazdı.

Rusya heyeti sadece Azerbaycan'ın himayesi altında Nahçıvan'ın özerkliği meselesinin konuşulmasını ve sınırların belirlenmesini teklif ediyorlardı. Onlar tezlerini şöyle savunuyorlardı: 1) Türkiye'nin kendi himayecilik hakkını başkasına vermesine dair getirdiği formül geçersizdir, çünkü, Gümrü (Aleksandropol) anlaşması onaylanmadı ve onun ordularının yerli nüfus tarafından bölgeye davet olunması gerekli hukuki anlam taşımadığından himaye için esas sayılmaz; 2) Azerbaycan bu görüşmelerde resmen temsil olunmadığından uygun sorumluluğu da kabul edemez. Bu yüzden de Rusya tarafının "Nahçıvan vilayetinin Azerbaycan'la her zaman âlâkadar olması ve onun himayesi altında özerklikten yararlanması" formülü Türkiye'nin Azerbaycan'ın bu hakları herhangi bir üçüncü devlete vermemesi şartıyla tamamlandı. Nahçıvan bölgesinin sınırlarının belirlenmesi görevi askeri ekperlere (uzmanlara) verildi.

Siyasi komisyonun 1921 yılı Mart'ının 12'sinde yapılan toplantısında⁴ Rusya tarafı bildiriyordu ki, Nahçıvan'la Ermenistan arasında belirlenen sınır çizgisi Azerbaycan'ın maksimum taleplerini de aşıyor, çünkü o hiçbir zaman İrevan karasının herhangi bir bölümüne himayeciliğe iddia etmemiştir. Onun fikrinde, Sovyet Cumhuriyetleri arasında sıkı ilişkiler olduğundan bu mesele birinci dereceli önem taşımaya da, Şerur-Dereleyez bölgesinin sınırını etnik prensibe uygun belirlemek gerekiyor.

Türkiye tarafı haklı olarak meseleye bu şekilde bakılmasına kesin itiraz etmekle kendi mevkiini esaslandırmak için bu gibi deliller getiriyordu: a) Bu yerlerde mâlum kanlı olaylar çıkmış ve Türkiye ordularının bölgeye gelmesine ihtiyaç doğmuştur; b) Bölgenin tümü Müslüman nüfusa sahiptir; c)

² Azerbaycan Cumhuriyeti Siyasi Partiler ve İçtimai Hareketler Merkez Devlet Arşivi (SPIHMDA), fond 609, siyahı 1, iş 94, varağ 41-59.

³ Yine orada, v. 41-46.

⁴ Yine orada, v. 48-54.

Tüm bunlardan dolayı sözügeçen bölge üzerinde himaye hakkı Azerbaycan'a verilmelidir.

Şimdi değineceğimiz önerilerden de uzakgiden siyasi maksatları olduğu anlaşılan Rusya'nın diplomatları Nahçıvan bölgesiyle Ermenistan arasındaki sınırların geçici sayılabilmesini de mümkün hesap ediyorlardı. Onlar bildiriyorlardı ki, gelecekte bu iki devletin direkt görüşmelerinde sınırlarla bağlı edilebilecek değişiklikler Azerbaycan'ın kendi haklarını vermemeye dair sorumluluğunun bozulması gibi değerlendirmemelidir. Meselenin kesin çözümünün zorluğuna dair Rusya'nın önemli bölgelerin nüfusunun son devirlerindeki esaslı geniş kapsamlı yer değişimleriyle bağlandırılıyordu. Görüldüğü gibi tüm bu "deliller" Azerbaycan topraklarının gelecekte tutulması için zemin hazırlamak içindi.

Rusya diplomasisinin tehlikeli hamlelerini gören Türkiye heyeti bu meselenin hem Azerbaycan'ın gelecek toprak bütünlüğü, hem de kendinin Doğu sınırlarının önem taşımasını dikkate alarak onun kesin çözümü ve Azerbaycan'la Ermenistan arasında bununla bağlı herhangi bir görüşmenin mümkünlüğünün istisnası mevkiinde sıkıca durdular.

Böyle olduğu zaman Rusya tarafı yine de diplomatik manevra ederek Azerbaycan'ın kendisinin önceleri talep ettiği sınırlar üzerinde durmayı önerdi ve böyle bir delil getirdi ki önerilen sınır hattını bu işte çıkarı olan hükümetin ve nüfusunun fikrini bilmeden Moskova'dan belirlenemez.

Bu toplantının sonunda Türkiye'nin teklifiyle Şerur-Dereleyez bölgesinin Nahçıvan'a geçmesi ve İrevan bölgesinin tartışmalı yerlerinde sınırın Kömürlü Dağ ve Saray-Bulağ dağlarından, Ararat istasyonundan başlanması kararı alındı; bütün bu meselelerin Azerbaycan, Ermenistan ve Türkiye heyetlerinden oluşan karışık komisyonuna kabul edilmesi karara bağlandı⁵.

Türkiye diplomatları siyasi komisyonun Mart'ın 21'inde yapılan toplantısında kendilerinin tasarılarını sundular. Bu tasarının 3. maddesine göre Nahçıvan vilayeti I(B) ekinde gösterilen sınırlar dahilinde Azerbaycan'ın himayesi altında olan özerk bölgeyi oluşturmalı ve o bu haklardan hiç kimseye taviz vermemeliydi⁶.

⁵ Yine orada, v. 54.

⁶ Yine orada, v. 59.

Moskova görüşmelerinin iştirakçısı Rıza Nur'un anılarında⁷ da tartışmaların çok gergin geçmesi ve hatta bozulma noktasına gelmesi gösteriliyor. Genellikle ise Türkiye heyetinin ciddi çabaları sayesinde Moskova görüşmelerinde Nahçıvan bölgesinin Azerbaycan terkinde özerk bölge oluşturması ve onun haklarının Azerbaycan dışında hiçbir devlete verilmemesi kararlaştırıldı.

Nihayet, 16 Mart 1921'de imzalanmış "Dostluk ve Kardeşlik hakkında" Rusya Federasyonu - Türkiye Mukavelesinin 3. maddesine⁸ dayanarak böyle bir karşılıklı karara varıldı: Nahçıvan vilayeti bu mukavelede 1(B) ekinde gösterilen sınırlarda Azerbaycan'ın himayesi altında, bu haklardan Azerbaycan'ın hiçbir üçüncü devlete taviz vermemesi şartıyla özerk bölge oluşturuyor. "Nahçıvan arazisi" adlı 1(B) ekindeyse⁹ bölgenin sınırları aşağıdaki gibi belirleniyordu: Ararat İstasyonu - Saray Bulağ Dağları - Kömürlüdağ-Sayatdağ - Kurtkulak Köyü - Hemesur (Gemesur) dağı-yükseklik (8022)- Küküdağ ve geçmiş Nahçıvan kazasının Doğu inzibati sınırı. Bununla da Nahçıvan'ın arazi mensubiyeti meselesine bir aydınlık getirildi.

N. Nerimanov Sovyetlerin 1. Ümumazerbaycan Kurultayı'nın 4. toplantısındaki (Mayıs 1921) konuşmasında bununla bağlantılı ifade etmiştir ki "Sovyet Rusyası ve Türkiye ile mukaveleye esasen Nahçıvan Azerbaycan'ın protektoratı altında bağımsız respublika (cumhuriyet) ilan olunuyor. Orada temsilcimiz olacak ve biz bütün ilişkilerde Nahçıvan'a hizmet edeceğiz"¹⁰.

Moskova mukavelesini imzalamakla Türkiye Gümrü mukavelesinin, hem de onun Nahçıvan bölgesine dair maddelerinin yürürlükten kaldırılmasıyla razılaştı. Aslında bu, Azerbaycan Sovyet tarihçiliğinin vurguladığı gibi, "Türkiye'nin Nahçıvan'a dair iddialarından vaçgeçmesi değil, bu bölge üzerinde Azerbaycan'ın haklarının temin edilmesi sayesinde Türk diplomasisinin kendi misyonunu yerine getirmesiydi. Bunu da kaydedelim ki, Moskova mukavelesi imzalandıktan az sonra 1921 senesinin Nisanı'nda Türkiye'nin sınırlı ordu hissesi Nahçıvan bölgesini terketti. Bu mukavelede 1921 yılı 20 Mart'ın da Rusya Federasyonu Merkez İcra Komitesi, aynı senenin 21 Haziranı'n-

⁷ Rıza Nur, *Moskova-Sakarya Hauraları*, İstanbul, 1991.

⁸ İsmail Soysal, *Tarihçeleri ve Açıklamaları İle Birlikte Türkiye'nin Siyasi Antlaşmaları*, I c. (1920-1945), Ankara, 1983, s. 33.

⁹ Yine orada, s. 38; Azerbaycan Cumhuriyeti Merkez Devlet Arşivi (MDA), f. 28, siy. 1, iş 67, v. 4.

¹⁰ N. Nerimanov, *İzbrannie proizvedeniya*, 3 ciltte, II c. Baku, 1989, s. 500.

daysa Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından onaylanmasıyla Nahçıvan meselesi adaletli çözümünü buldu, yani Azerbaycan lehine sonuçlandı. Bu çok büyük önemi olan bir siyasi diplomatik akt, başarıydı. Hiç de raslantı değildi ki, Türkiye diplomatları Ankara'ya döndüklerinde M. Kemal Paşa'ya müracaatla "Nahçıvan üzerinde elimizden geleni yaptık" dediklerinde, o "Kapımızın mevcudiyetini muhafaza ediniz, bizim için mühim olan budur" demiştir¹¹.

Sonra açıklayacağımız bazı siyasi görüşlere göre Ankara Hükümeti Türkiye'yle Kafkas cumhuriyetleri arasındaki problemlerin, özellikle de toprak bütünlüğü meselelerinin çözümüne dair iki taraflı mukaveleler bağlamaya çalışıyordu. Görüldüğü gibi Rusya'nın üstü kapalı tazyik ve tesiri buna imkân vermedi. Hatta Azerbaycan da buna gitmedi (ve gidemezdi bile). Bekir Sami Bey'in Rusya'nın Trabzon'daki basın bürosunun 21 Şubat 1921 tarihli, 28 sayılı yazısında verilen sohbetinde buna bağlı deniliyor ki, Nerimanov Olağanüstü Komisyon ve Rus Kızıl Ordusu komutanlarının dediklerini yapıyor. Fakto olarak Azerbaycan'ın bütün servetleri Rusya'ya götürülüyor ve sonuçta halk dehşetli ihtiyaç içerisinde¹².

Bu hal Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinde az da olsa soğukluk yarattı. Sonraları 26 Ocak 1922 tarihinde Ankara hükümetinin Dışişleri Bakanı Y. Kemal Azerbaycan'ın Türkiye'deki diplomasi temsilcisi İ. Ebilov'la sohbetinde kaydetmiştir ki, "Rusya Federasyonu'yla mukavele bağlamak için Moskova'ya giderken biz Azerbaycan'la, sonraysa Gürcistan'la ve nihayet Ermenistan'la mukaveleler imzalamak niyetindeydik. Maalesef ki, Azerbaycan'da bu meseleye bizim beklediğimiz gibi yaklaşmadı. Bundan üzüntü duyan meslektaşım Rıza Nur Bey söyledi ki, Azerbaycan bize bunu gösterdi"¹³. Yeri gelmişken bu iki cumhuriyet arasındaki ilişkilerde yaşanan soğukluk doktor Rıza Nur'un Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin 13 Eylül 1921 tarihli kapalı toplantısında Azerbaycan-Türkiye barış mukavelesinin bağlanması hakkında maulumatlarında da belirtiliyor¹⁴.

Moskova Mukavelesi'nin madde ve şartlarını daha da kesinleştirmek ve bazı anlamda tamamlamak, bununla hem de onu gerçekleştirmek, yani Türkiye ile Güney Kafkas cumhuriyetleri arasındaki çözülmemiş meseleleri ni-zamlamak maksadıyla yeni konferans çağırması gerekti. Bu konferansın çağ-

¹¹ *Seher Gazetesi*, 13 Mayıs 1992.

¹² Azerbaycan Cumhuriyeti MDA, f. 28, say. 1, iş 207, v. 57.

¹³ Yine orada, iş 68, v. 17.

¹⁴ *Aydınlık Gazetesi*, 30 Kasım 1991.

rilması (yeri ve zaman) ile bağlı Türkiye-Rusya-Azerbaycan-Ermenistan-Gür-cistan arasında diplomatik yazışmalar ve notalar mübadelesi oldu¹⁵.

Genellikle, 20'li yılların başında Azerbaycan-Türkiye ilişkilerinin bazı meselelerine ışık tutan bu diplomatik yazışmalarda¹⁶ bir sıra bu gibi ilginç noktalar dikkati çekiyor: a) Rusya'nın Transkafkas cumhuriyetlerini Türkiye'ye karşı aynı cephede birleştirme çabaları; b) Resmi Moskova'nın siyasetinin yedeğinde giden Azerbaycan iktidarının genelde Türkiye'ye destek vermesi; c) Bölgedeki çıkarlarını temin etmeye çalışan Türkiye'nin Azerbaycan'ın toprak bütünlüğü, özellikle de Nahçıvan ve diğer bölgelerle bağlı, hâlâ da rahatsızlık geçirmesi.

Nihayet, uzun süren tartışmalardan sonra konferansın Kars'ta geçirilmesi kararlaştırıldı. Azerbaycan Komünist (Bolşevikler) Partisi Merkez Komitesi Siyasi Bürosunun 1921 senesi 26 Ağustos tarihli kararıyla B. Şahtatinski Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin (SSC) konferanstaki temsilcisi atandı¹⁷.

1921 senesi 26 Eylül-13 Ekim tarihleri arasında yapılan Kars Konferansı toplantılarının protokol ve stenogramlarının¹⁸ analizi gösteriyor ki, burada da görüşmeler çok gergin ve prensipial durumda geçmiş, taraflar birçok mülahaza ve teklifler getirmişler. Konferansta Türkiye yine de onunla Kafkas cumhuriyetleri arasında ayrı ayrılıkta mukaveleler imzalanmasına dair kendi görüşünü tekrarlasa da görüşmelerde aracı rolünü oynayan Rusya ve diğer karşı taraflar bunu kabul etmemişler. Azerbaycan temsilcisi B. Şahtatinski'ye yalnız bir tek mukavelenin bağlanması Güney Kafkas cumhuriyetleri ve Türkiye için karşılıklı faydalı olduğunu, devrimci zaruretin bunu talep ettiğini söylemiştir.

Türkiye konferansa anlaşmanın, onun diplomatları tarafından hazırlanmış tasarısını takdim etmişti. Güney Kafkasya cumhuriyetlerinin Türkiye hükümetine verdikleri memorandumda bir sıra meselelerle birlikte "sınırlarının Ermenistan yararına bazı düzenlemelerle Azerbaycan SSC terkinde özerk Nahçıvan Sovyet Cumhuriyeti'nin kurulması"nın müzakeresi teklif edi-

¹⁵ Azerbaycan Cumhuriyeti MDA, f. 28, siy. 1, iş 66, v. 29, iş 127, v. 94, iş 133, v. 13, 19-22, 30-32, iş 49, v. 7-8; Dokumentü vneşney politiki SSSR, t. 4, Moskva, s. 960, s. 227-228, 255-256, 287-288, 292, 392.

¹⁶ Azerbaycan Cumhuriyeti SPIH MDA, f. 609, siy. 1, iş 94, v. 139, 193-199, 203-206, 214.

¹⁷ Yine orada, f. 1, siy. 2, iş 16, v. 484.

¹⁸ Azerbaycan Cumhuriyeti MDA, f. 28, siy. 1, iş 81.

lirdi. Azerbaycan ve Ermenistan delegeleri daha bu konferanstan önce,-Tiflis'te Nahçıvan meselesini müzakere ederek razılığa gelmiş, Kars'taki mecliste Türkiye'yi fakt karşısında koyarak artık problemin hallinin onun tarafından hukuki olarak tanınmasına çalışmak niyetinde olmuşlardı¹⁹. Konferanstaki bir konuşmadan da belli oluyor ki, taraflar bununla Türkiye delegelerinin de dahil edileceği karışık komisyonun bölgeye gönderilmesi imkânını ortadan kaldırmak, genelde ise Nahçıvan meselesini resmi Ankara'nın iştirakı olmadan halledilebilecek dahili işe dönüştürmek istemişlerdi.

Uzun süren tartışma ve müzakerelerden sonra 1921 yılının 13 Ekimi'nde imzalanan Kars mukavelesinin²⁰ 5. maddesi ve 3. eki²¹ Nahçıvan'ın sınır meselesini bir daha onayladı, onun sınırlarını kesin olarak belirledi. 5. maddeye göre, Nahçıvan vilayeti bu mukavelele 3. ekinde belirtilen sınırlarıyla Azerbaycan'ın himayesi altında özerklik kazanıyor (Oldukça önemli bir mesele. Görüldüğü gibi Moskova mukavelesinin Nahçıvan'a ait olan 3. maddesinin belirli hissesi, yani Azerbaycan'ın bu egemenliği başka bir devlete karşı taviz edememesi Kars mukavelesinde yok idi).

"Nahçıvan'ın yüzölçümü" başlıklı 3. ekte bölgenin sınırları bu coğrafi hudutlarda belirlendi: Urmiya köyü, sonra düz çizgi boyunca Arazdeyen istasyonuna (onu Ermenistan SSC'ye bırakmak şartıyla), Batı Taşburun dağına ve daha sonra suayrıcı hatla Doğu Taşburun dağı ve Cehennem deresi nehri üzerinden geçmekle, "Bulak"tan Güneye, Bağırışğ dağı suayrıcları hattıyla ve buradan eski İrevan, Şerur-Dereleyez kazalarının idari sınırları ile 6625 yüksekliğinden geçerek Kömürlüdağ dağına ve daha sonra Sayatdağ yükseklikleri ile Kurt Kulak köyü, Hemesur dağı, 8022 yüksekliği, Küküdağ ve eski Nahçıvan dairesinin Doğu idari sınırı.

Kars mukavelesinin bu maddesi ile ilgili olarak şunu belirtmekte fayda var ki, Azerbaycan SSC'in Türkiye'deki diplomatik temsilciliğinin informasyon bölümünün bülteninde verilen "Nahçıvan dairesinin devlet statüsü" başlıklı yazıdan²² da görüldüğü gibi, Kars Konferansı bu mahalın gelecek siyasi hukuki statüsünü belirledi. B. Şaxtahtinski'nin buna bağlı ilan edilen (Paris'te yayımlanan, Jurnal D'Orian'ın 1921 yılı 10 Kasım tarihli sayısındaki) yazılı beyanatında der ki, "Nahçıvan vilayeti, özerk Halk Sovyetleri Cumhu-

¹⁹ Yine orada, f. 894, siy. 10, iş 63, v. 6-8.

²⁰ Yine orada, f. 28, siy.

²¹ İsmail Soysal, *age*, s. 46-47.

²² Azerbaycan Cumhuriyeti MDA, f. 28, siy. 1, iş 230, v. 58.

riyetleri" sırasına dahil edilir ve bununla birlikte Azerbaycan'ın himayesi altına geçiyor; genç cumhuriyetin kendinin Halk Komiserler Sovyeti, Azerbaycan'ın ise orada temsilciliği olacaktır²³.

Bu mukavelelerin 14. ve 20. maddeleri de araştırılan problemle bağlı ilgi doğurur. 14. maddeye göre, taraflar bu mukavele imzalandığı günden itibaren 6 ay içinde 1918-1920 yıllarında savaş göçkünlerine alt özel anlaşmalar yapmayı taahhüt ediyorlar. 20. madde Türkiye, Ermenistan, Azerbaycan ve Gürcistan hükümetleri arasında yapılan bu mukavenenin tasdik edilmeli olduğunu, tasdiknamelerin mübadelesinin yakın zamanlarda İrevan'da uygulanmasını öngörüyordu. Onun en önemli taraflarından biri de süresiz imzalanması idi. Mukavenenin tasdiklenmeli ve süresiz olduğunu vurgulamamız hiç de rastlantı değil. Buna göre de ister araştırdığımız problemle ve Kars mukavelesi ile bağlı, isterse de genelde Azerbaycan-Türkiye münasebetlerinin o zamanki gerçek manzarasını açıklamak amacıyla belli meseleleri de burada açmaya gerek vardır. Kars Mukavelesi ve onun ayrı-ayrı maddeleri Ermenistan ve dünya Ermenileri tarafından manalı kabul edilmedi. Eğer "Sovyet Ermenistan"ı Gazetesi 27 Eylül 1921 tarihli sayısında yayımlanan "Kars Barış Konferansı" adlı yazıda²⁴ bu mukavenenin Ermenistan'ın bağımsızlığını gerçekleştirebilecek bir akit gibi kıymetlendiriyorsa da, muhalif güçler ve onların matbu organları, meseleye başka cepheden yaklaşıyorlardı. Tebriz'de yayımlanan "Hayk" gazetesinin 13 Kasım 1921 tarihli sayısında "Perde götürülmüştür" isimli baş makale²⁵ bu bakımdan oldukça karakteristiktir. Burada yazılırdı ki, şanlı Kızıl Ordunun kumandanları Sovyet Federasyonu'nun terkiğine dahil olan Ermenistan'ın tartışmasız kısmını teşkil eden 1914 yılı sınırlarında dayanamadılar. Hatta küçük Nahçıvan'ı bile Kemalci-lerin ellerinden koparamadılar.

Makalede Kars Mukavelesi'nin hem Ermenistan'a, hem de Rusya'nın kendisine hiçbir şey vermediğini, sanki Türk ordularının muzaffer bir şekilde Moskova'ya girerek Rusya'ya kendi iradelerini kabul ettirdiği yazılırdı. Yazı şöyle bitiyordu: "Ermeni halkının kurtarıcı Rusya'ya bağladığı ümitler sadece yalandır ve Rusya diğer emperyalist devletlerden başarısızlığı ile farklıdır. Ermenistan da onun kurbanıdır." Taşnakların yayını "Çakatamart"ın 6 Aralık 1921 tarihli sayısındaki "Ermenistan'da durum" adlı yazı Kars Kon-

²³ Yine orada.

²⁴ Yine orada, f. 28, say. 1, iş 223, v. 81.

²⁵ Yine orada, iş 234, v. 124-125.

feransı'nın kararlarından sadece Azerbaycanlıların razı kaldıklarını bildiri-yordu²⁶.

Tüm bunlar Taşnak propagandası idi ve tarihin de ispatladığı gibi, Rusya zamanın ve kendi siyasi amaçlarının imkân verdiği düzeyde Ermenistan için çok şey yapmıştı. Kars Mukavelesi'nin sonuçlarından memnun kalmayan ve onun Ermeniler için hayırsız olduğundan (Nahçıvan bölgesi ve diğer yerlerin ele geçirilmemesi v.s.) şikayetlenen Ermenistan'daki belli daireler ve Ermeni diasporası sakinleşmeyerek başka vasıta ve usuller aramaya başladılar. Onlar daha Moskova ve Kars Mukaveleleri arasındaki bir devirde Milletler Livası Cemiyetlerinin 1921 yılının Haziranı'nda Cenevre'de yapılan toplantısının böyle bir beyanat kabul etmesine nail oldular: Ermeni milletin müdafaası ve gelişmesi uluslararası hukukun borcudur, Ermeni meselesini adaletle halletmeden Doğu'da barışı sağlamak mümkün değildir²⁷. Türkiye'nin "Vakit" Gazetesi'nin (30 Ekim 1921) verdiği bilgiden belli oluyor ki, Ermeni meselesi Washington Konferansı'nın gündemine dahil edilmediği için Amerika Ermenileri genellikle Orta Doğu ve o cümleden de Ermeni meselesinin orada müzakeresine çalışıyorlardı.

Ermeni milli demokratlarının yayını olan "Yoğovurdi Dzain" Gazetesi'nin 1921 yılı 22 Aralık tarihli sayısında daha ilginç olan aşağıdaki bilgiler yayımlanmıştı: 1921 yılı 21 Kasım'ında Ermeni milli demokratlarının ve genç Hınçakların delegelerin (V. Kurçan, V. Malkolm, Amerika Ermenileri ittifakı siyasi kurulunun üyeleri ve genel sekreteri G. Papazyan) Ermenistan-Amerika komitesinin genel sekreteri Montqomeri'nin aracılığı ve komitenin başkanının rehberliğiyle ABD Başkanı Harding'in kabulünde olmuş ve Türkiye Ermenistan'ın bağımsız olmasını talep etmişler. Aynı gün devlet katibi Brian'ın kabulünde bulunan Taşnakların delegeleri ise Rusya Ermenistan'ın bağımsızlığı meselesini gündeme getirmişlerdi.

Her iki görüş zamanı yapılan müzakerelerden belli oluyor ki, Ermeniler Moskova ve Kars Mukavelelerine aldırılmadan komşularına, o cümleden de Azerbaycan ve onun Nahçıvan bölgesine dair toprak iddialarını tekrar olarak savunmuşlardı. Kars Konferansı'ndan sonra gündeme getirilen Ermeni meselesiyle ilintili Atatürk'ün bir fikrini hatırlamak yerinde olurdu. O 1922 yılı 1 Mart'ında Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin açılışının 2. yıldönümü dolay-

²⁶ Yine orada, v. 184.

²⁷ Yine orada, iş 170, v. 5.

ıyla söylediği ve "Hakimiyeti Milliye" Gazetesi'nin 1922 yılı 2 ve 3 Mart tarihli sayılarında yayımlanan büyük nutkunda belirtmişti ki, Kars Mukavelesiyle bizim Doğudaki durumumuz hukuki şekil almıştır ve bu mukavele Sevr Anlaşması'nın uygulanamazlığını ispat eden amillerden biridir, Ermeni meselesi diye nitelenen bu meseleninse çözümü Kars Mukavelesi'nde bulunmuştur²⁸.

Ermenilerin ve onları savunan Rusya'nın siyasi-diplomasi dairelerinin suçu yüzünden Kars Mukavelesi'nin onaylanması hayli gecikti ve bu hususta keskin tartışmalar oldu. Çünkü anlaşmayı bir taraftan Türkiye'nin, diğer taraftan ise Azerbaycan SSC, Ermenistan SSC, Gürcistan SSC'nin imzalamalarına rağmen Kafkas Cumhuriyetleri Rusya'nın diktesiyle onun vahit mukavele olarak Güney Kafkasya devletlerinin ittifakı (daha mevcut olmayan siyasî kurum) tarafından onaylanması için ısrar ettiler. Buna bağlı çok sayılı diplomatik yazışmalar oldu ve konuşmalar yapıldı. Bu meselenin mahiyetinin açıklanması bakımından aşağıda belirtilen görüşme ve konuşmaların önemi büyüktür: Sovyet delegeleri M. Frunze ve İ. Ebilov'un Atatürk'le 1. (25.XII.1921) ve Ebilov'un Türkiye Hariciye Naziri Y. Kemal Bey'le (26.XII.1922) konuşmaları²⁹.

Atatürk'le ilk konuşmada M. Frunze resmi Moskova'nın Türkiye'nin Sovyet Cumhuriyetlerine münasebetteki samimiyetinin şüphe uyandırdığını söylediğinde, M. Kemal Paşa bunun için hiçbir esas olmadığını bildirmişti. Atatürk'le ikinci görüşme zamanında teşrif buyuran Y. Kemal Bey ise daha Moskova görüşmelerinin gidişatında Çiçerin'in Doğuya değil, Bauya rağbeti olduğunu duyduğunu, onlarla görüşmelere gelmek istememesini, belki de bunu Karahan'ın (Rusya Dış İşleri Komiserinin yardımcısı; Ermenidir) etkisiyle ettiğini göstermişti. Y. Kemal Bey, İ. Ebilov'la görüşmesinde ise Kars Mukavelesi'nin onaylanmasının geciktirilmesinden rahatsız olduğunu söylemiş, o mukavelelerin Güney Kafkas Cumhuriyetleri ile birlikte vahit mukavele olarak imzalanması ve de federasyon gerçekleştikten sonra Umumittifak Sovyet Cumhuriyetleri tarafından onaylanması düşüncesine karşı çıkmış, bununla bağlı kendisinin aşağıdaki dellillerini getirmişti.

a) Kars Konferansı döneminde federasyon ve buna uygun olarak da delegeler yoktu; b) Rusya Sovyet federasyonu ile konuşulmalar için Moskova'ya

²⁸ Yine orada, v. 26.

²⁹ Yine orada, iş 68, v. 1-4, 8, 10, 14, 17, 20.

giderken bazı yolüstü Azerbaycan'la, sonra ise Gürcistan'la nihayet Ermenistan'la mukaveleler yapmak niyetinde olsak da, onların yüzünden bu olmadı; c) Moskova'da cumhuriyetlerin üçü ile birlikte mukavele imzalamaya razı olmaya mecbur olduk. Fakat Kars'ta biz ittifak federasyonunun genel delegeleri ile değil, Azerbaycan SSC, Gürcistan SSC ve Ermenistan SSC'in ayrı bağımsız delegeleriyle iş yaptık. Buna göre de mukavele her bir cumhuriyetle ayrı ayrı onaylanmalıdır. Çünkü hukuki bakımdan ittifak Sovyet tarafından onaylama doğru olamaz ve bizim için makbul sayılamaz. Y. Kemal Bey anlaşmayı onaylamak için artık Büyük Millet Meclisi'ne gönderdiğini ve onun her bir cumhuriyet tarafından ayrılıkta, hem de acele olarak onaylanmasına etki göstermesi İ. Ebilov'dan rica etmişti. O ise Sovyet diplomasisinin mevkiinde durarak mukavelenin ittifak Sovyeti, yahut da ayrı ayrı cumhuriyetler tarafından onaylanması arasında bir fark olmadığını söylemiş, üç cumhuriyetin Kars Konferansı'nda bir taraf gibi davrandığını bildirmişti.

Böyle olunca Y. Kemal Bey'in belirttiği gibi, dostça ve bazı fikirleri söylemek, bir takım ince detayları açığa çıkarmak zorunda kalmıştı. O, İ. Ebilov'a ek olarak aşağıdaki daha önemli delilleri açıklamıştı: Mukavelenin Azerbaycan ve Gürcistan tarafından ayrılıkta onaylanması bizim için özel önem ve zaruriyet teşkil etmez, bizi çok da ilgilendirmez. Fakat, onun Ermenistan tarafından ayrılıkta imzalanmasına gelince ise bizim için fevkalade mühimdir. Y. Kemal Bey böyle diplomatik-siyasi görüşü de İ. Ebilov'un dikkatine sunmuştu.

Doğu konusuna dair konferansa Türkiye'nin de davet edileceği tahmin edilir ve Ermeni politikacılarının Batıda yürüttükleri işin ve propagandanın neticesinde o konferansta İngiltere veya Amerika tarafından Ermeni meselesi gündeme çıkarılabilir. Eğer biz, bir yandan Taşnaklarla, diğer yandan Ermeni komünistleriyle mukavelelere sahip olursak, o zaman kendi çıkarlarımızı savunabiliriz (Şunu da belirtelim ki, bu hem de Azerbaycan'ın Nahçıvan'la bağlı çıkarlarının savunulması demek idi). Eğer Kars Mukavelesi ayrılıkta değil, ittifak Sovyeti tarafından onaylanırsa, o zaman konferansta o mukavelenin Ermeni halkının iradesi olmadığını, diğer iki cumhuriyetin iradesini ona zorla kabul ettirmek yolu olayının olduğu söylenilirdi. Sonda Y. Kemal Bey İ. Ebilov'dan Nerimanov'la ilişki kurarak antlaşmanın her bir cumhuriyet tarafından ayrı ayrı onaylanmasına ve bu işin hızlandırılmasına etki göstermesini rica etmişti. İ. Ebilov ise bu ricayı yerine getireceğine söz vermişti.

Belirtmek gerekir ki, Kars Mukavelesi TBMM tarafından, "İstikbal" Gazetesi'nin 19 Mart 1922 tarihli sayısında yazıldığı gibi, 1922 yılı 17 Mart'ta 172 oyla onaylanmıştı³⁰. Öteki taraflara gelince, mukavele 1922 yılı Mart'ın 3'ünde Azerbaycan, Martın 20'sinde Ermenistan, Haziran'ın 14'ünde Gürcistan Merkezi İcra komitelerinde tastik edilmiş, 1922 yılı 11 Eylül'de İrevan'da (Erivan) tastikname fermanlarının mübadelesi yapılmış ve aynı günde de yürürlüğe girmişti³¹. Bilgi için söyleyelim ki, Transkafkasya Federasyonu İttifak Sovyeti'nin Azerbaycan SSC'nin dışişler üzere müvekkilinin bu organın başkanına 22 Ağustos 1922 tarihli mektubunda yazıldığı gibi, Azerbaycan SSC Halk komiserleri Sovyeti Kars Mukavelesi'nin tastiknamelerinin mübadelesi için H. Sultanov'u delege olarak atamıştır³².

Bütün bu söylenenlerden görüldüğü üzere Nahçıvan bölgesi nüfusunun keskin mücadelesi ve Türkiye Milli Hükümetinin sürekli, verimli diplomatik faaliyeti neticesinde Moskova ve Kars antlaşmalarıyla bölgenin toprak mensubiyeti meselesi Azerbaycan için kanuni ve adaletli şekilde çözüldü. M.E. Rezulzade buna bağlı demişti ki, Azerbaycan komünistleri tarafından Ermenistan şûralarına hediye edilen Nahçıvan vilayeti Moskova müahidesiyle, mümtaz bir vilayet unvanıyla ve salis bir hükümete hediye edilmek şartıyla Azerbaycan'ın taht-ı himayesine verilmişti³³.

O daha sonra yazıyordu: "Ermenistan Cumhuriyeti Bolşevikler tarafından istila edilince, Azerbaycan Bolşevik hükümetinin reisi Neriman Nerimanov Nahçıvan kazasını Ermenistan'a hediye etmişti. Zamanında İngilizlerle Amerikalılar da Nahçıvan'ın Ermenistan'a verilmesini istemiş, bu hususta teşebbüs etmiş, fakat muvaffak olamamışlardı. İki seneden ziyade elinde silah alarak Ermenistan'a ilhak aleyhinde cesaretle harp eden Nahçıvanlılar bu defa da ısrar ettiler. Ermenistan Cumhuriyeti Nahçıvan "hediye"sini teslim almak için iyice kan dökmeli idi. Nahçıvanlılar ise her tarafa müracaat ederek Ermenistan'a tâbi olmak istemediklerini bildiriyorlardı. Bu mesele Türk heyetinin dahi nazarı dikkatini celp etmişti."

Böyle olunca önemli bir meseleyi de kaydetmek gerekir ki, Kars Mukavelesi yürürlükten kaldırılmasa da Moskova'nın resmi himayesi neticesinde

³⁰ Yine orada, iş 234, v. 14.

³¹ Sbornik deystvuyuşih doğovorov, soğlaşeniy i konventsiy, zaklyutsonnih inostrannimi gosudarstuami, vıpusk 3, Moskva, 1922, s. 57.

³² Azerbaycan Cumhuriyeti MDA, f. 28, siy. 1. iş 40, v. 6, 20.

³³ M.E. Rezulzade, *Azerbaycan Cumhuriyeti.*, Bakü, 1990, s. 81.

Ermeniler tarafından defalarca bozulmuştur. Mesela, mukavele onaylandıktan sonra Şerur kazasının terkinde olan Dereleyez nüfusunun Güney Azerbaycan'a ve Nahçıvan bölgesinin diğer yerlerine göç etmesinden³⁴ yararlanılarak bu araziler Ermenistan'a birleştirildi. Birkaç yıldan sonra ise hiçbir esas olmadan Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti sınırları yeniden düzenlendi. Böyle ki, Kars Mukavelesi'nde esas taraflardan biri olan Türkiye devletinin rızası ve istiklali olmadan Transkafkasya Sovyetleri Merkez İcra Komitesi Riyaset Heyetinin 18 Şubat 1929 tarihli kararı (protokol no: 3, bent 3) ile bölgenin 657 km² sahası (Şerur kazasının Kurtkulak, Haçık, Horadiz, Nahçıvan kazası Şahbuz nahiyesinin Akbine, Akhak, Almalı, Dağ Almalı, İtkıran, Sultan Bey köyleri, Ordubat kazasının Gerçivan Sovyetlerine dahil olan Mehri, Buğuker kasabaları, Kilit köyünün bir kısmı) Ermenistan'a verildi³⁵.

Bu organın 5 Mart 1938 tarihli toplantısının kararına (Azerbaycan delegeleri olarak Merkez İcra Komitesinin milletler şubesi müdürü, milliyetçe Ermeni olan İsaşanyan ve işler müdürü Qadakçyan tarafından imzalanan) esasen ise Şerur'un Sederek ve Kerki köyleri çevresindeki bazı araziler Ermenistan'a verildi³⁶. 1929-1931 yıllarında Eldere, Lehvaz, Astazur, Nüvedi v.b. köylerin Ermenistan'a verilmesi ve o arazide Mehri bölgesinin oluşturulması neticesinde Nahçıvan bölgesi Azerbaycan'ın diğer topraklarından ayrı salındı. Daha sonra 80'li yılların ortalarında Ordubat bölgesinin Kotam ve Kilit köyleri topraklarının bir kısmı Ermenistan'a verildi. 1991 yılında Şerur bölgesinin Kerki köyü Ermeni silahlı güçleri tarafından işgal edildi.

Bunların hepsi Moskova ve Kars antlaşmalarının kaba bir şekilde bozulması ve uluslararası antlaşmalar hakkında 1969 yılı Viyana Konvensiyonu'na ve 1975 yılı Helsinki toplantısının yekûn aktine münasebetle aldırmaçlık gibi değerlendirilir. Buna göre de Azerbaycan hem Kars Antlaşması'na, hem de Viyana Konvensiyonu'na dayanarak kaybettiği toprakları talep etmeli ve onların geriye alınmasına nail olmalıdır.

³⁴ Azerbaycan Cumhuriyeti MDA, f. 1009, siy. 1, iş 6, v. 18, iş 14, v. 22-24.

³⁵ Yine orada, f. 379, siy. 1, iş 2176.

³⁶ Yine orada, iş 7429, 7345.

